

בשם ה' אל עולם נעשה ונצליח

ספר

מענה לשון

על סדר התפילות והפיוטים דשמיני-עצרת ושמחת-תורה

והוא ביאורים הערות וציונים בנוסחאות התפילות ופירושיהם

על דרך פרד"ס
סובב הולך על סדר ספר
תכלאל עץ חיים

לגאון עוזינו מהרי"ץ זצוק"ל

מאתי הצב"י יצחק רצאבי ס"ט

פעיה"ק בני ברק ת"ו
תשרי ה'תשנ"א לב"ע

לאדם מערכי לב ומה' מענה לשון

דף פ"א עמוד ב'

את יום חג שמיני עצרת הזה הכי גרסינן להקדים חיבת חג וכו' שמיני עצרת עמל וסמוך ונלוה לחג הסוכות. ועיין רעיא מהימנא ס"פ כי תצא דף רפ"ג ע"א, ז' יומין דסוכות וחג שמיני עצרת וכו'. ובבארות יצחק על הלכות שמיני עצרת עמדנו כבר על דברי רבינו המחבר בפסקא זו, ושכן היא גם גירסת רב נסים גאון ע"ש. וראיתי עוד דהכי גריס הרי"ץ גיאת בהלכות לולב דף קט"ז קי"ז. וכ"ה בהדיא במדרש הגדול פרשת פינחס (דף תקט"ז) שאומרים בתפילה ובברכה"ז את יום חג שמיני עצרת הזה. וגם בס' בן איש חי שנה א' פר' וזאת הברכה סעיף י"ב גריס את יום חג שמע"צ, כוותן.

דף פ"ב עמוד ב'

מכסה שמים בעבים ומלבישם. מה שנדפס השי"ן בקמץ, אי אפשר לפי החרוז עם רשם ונשם. אלא צ"ל ומלבישם בצירי, כמו שהוא לנכון בכתי"י קדשו של רבינו המחבר, וכן הוא בסידורי הספרדים אשר מהם נעתק אלינו פיוט זה. והמחבר כמבטאו חרו צירי עם סגול:

מתנובת שדה, מן מתנובות שדיו. צ"ל שדי, ופסוק הוא באיכה ד' ט'. וכ"ה לנכון בכתי"י. [ואגב יש להעיר שבכתי"י גורס בפיוט בפנים מתנובת בפתח, ובפירוש מתנובות בוא"ו וחולם. ובנדפס בהיפך]:

והוא לשון יציאת העשבים וגידולן. וגירסת דשא טעות. בכתי"י הוסיף פה בגליון, מה שלא נדפס עדיין גם במהדורא בתרא (שבהוצאת ר"ש צאלח), ולכן ראיתי להעתיק דבריו כאן, והיה לך לאות נוסח ברכה מעין שלוש דגריס ועל תנובת השדה וכו'. ועיין ר"ד אבודרהם גבי ברכת מעין שלוש דכתב דלשון תנובת השדה קאי אדגן וזה הוא שמסיים הפייטן חציר וקמה עכ"ל רבינו המחבר. וראיתי מי שרצה לקיים גירסת מתנובת דשא, שהוא שם כולל צמיחת כל מיני ירק ועשב ועץ כמאמר דוד (תהלים כ"ג) בנאות דשא ירביצני ע"כ. אך אין ראיה משם שגם עץ בכלל, שהרי מבואר ברמב"ם פ"א מכלאים הל"ח ובשלחן ערוך יו"ד סימן רצ"ז סעיף ג' שהן זרעוני גינה, ועיין בבארות יצחק הלכות ברכות הפירות ס"ק קצ"ג (דף רצ"ח) שם הארכתי בכללות העניין:

דף פ"ג עמוד א'

אל חי יפתח וכו'. בפיוט זה נחסרו גם בכתי"י קדשו, שני בתים המתחילים באות ו' ז'. וכבר השלימו אותם המוציאים לאור במהדורא של שנת ה'תשכ"ב. [ובטעות נדפס שם מטרות עון ממעונים, וצ"ל עון בז]. וגם בעוד הרבה תכאליל כתי"י שראיתי ליתא,

ואיני יודע טעם להשמטה זו, זולת אולי שבהעתק הראשון אירע דילוג בשגגה ונמשכו כולם אחריו. ולכן טוב ונכון להשלימם. אע"פ שבלא"ה אין הפיוט אלא עד האות טי"ת, כן היא דרך הפייטנים כפי שאמרו בשהש"ר פרשה א' סימן ז' ובקהלת רבה פרשה א' אות י"ג (על פסוק ונתתי את לבי) ובמדרש חזית (א' א') הדין פייטנא, כד עביד אלפ"א בית"א, זימנין מחסיל (פי' משלים) ליה, וזמנין לא, ע"ש:

חשרת מים על יבשה. תזיל ותוציא וכו'. תיבת תזיל, קשורה למעלה:

דף פ"ו עמוד א'

נתנם בלב טוב. צ"ל נְתָנָה בה"א, דקאי על התורה, וכ"ה בכתי"ק של מהרי"ץ. וכן נדפס בפירוש כאן על פיוט זה, שהוא להראח"ג עצמו שהוציא הספר לאור:

שם עמוד ב'

ולא יהיו עוד. תיבת יהיו הה"א בשוא פתח לפי צורך המשקל:

בהבל שרדות. עיין בפירוש כאן שנדחק, ובנוסח אחר מצאתי שרודות, ובכתי"ק של מהרי"ץ הגירסא שרודות, ונלע"ד שהוא טעות וצ"ל טרודות:

ראה זכרך יה. בכתי"ק של מהרי"ץ הבלית תיבות אלו, חוץ מאות כ"ף, כך, זכרך יה. והכוונה שרמו כאן הפייטן מה"ר זכריה אלצ'אהרי את שמו, כפי מה שרגילים לכנות לשם יחיא בל"ע, זכריה בלשה"ק, אעפ"י שלדעת מהרי"ץ עצמו זה טעות. ועמ"ש במאמר משנת מהרי"ץ פרק י' הערה כ"ז:

דף פ"ז ע"ב

ימין ה' טפחים וכו' וזה כדברי המ"ע. ועיין עוד במדרש החפץ להרו"ה, נדפס בס' שולחן הקריאה דף קל"א ע"ב, ובתורתן של ראשונים על ירושלמי תענית דף כ"ג ד"ה והיה משה. ובס' חן תורה כתי"י דף ל"ב ע"ב מצאתי כתוב פירוש נחמד בזה"ל, ימין ה' טפחים בלוחות וכו' כי אורך הלוחות וכו' וטפחים מפורש בין יד ליד, מה בא ללמדנו בצמצום זה. ועוד היותכן ח"ו להשוות מדת הקב"ה שעליו נאמר ושמים בזרת תכן, למידת משה. אלא התירוץ שבשעה שנתן הקב"ה הלוחות למשה, אחז הקב"ה בשני טפחים העליונים בעודם רוחניים בשמי מרום קודם שיתגשמו בהר סיני שהוא אש רוחני, שנא' מימינו אש דת למו, לרמוז למשה שסודות התורה העצומים לא ירדו למטה והם שמגלים אותם לצדיקים בגיע. וכיון שראה משה כן אחז בשני טפחים התחתונים, הם הפשט והרמוז שבתורה והורידם לישראל כולם. ונשארו ב' טפחים האמצעים מובדלים ומונחים בין יד ליד ליחידי סגולה, והם הדרש והסוד, כי מי שרוצה ליגע [הגימ"ל רפויה, מלשון יגיעה ועמל, יב"ן] ולהבין בכולם, הרשות נתונה לו. וסימניך פרד"ס ממטה למעלה, פ"שט ר"מו דרש ס"וד, עיין ספר למ"ז

יוסף מסעוד משם נזר הקודש עכ"ל. [נראה שה"ר יוסף מסעוד לא חיבר ספר בשם נזר הקודש, רק הכוונה שחידוש זה הביא הר"י מסעוד בספר ליקוטיו וחידושיו שלא קרא לו שם, משמו של ספר נזר הקודש, והוא בדפוס. וכן מצאתי במקום אחר בספר חן תורה הגו' שכתב בשם ר' יוסף מסעוד "בפסקיו" (בלא שם מיוחד) בשם ספר נזר הקודש. ואולי הרב הנזכר, הוא שהזכירו מהר"י אלקארה בפסקו הידוע בעניין מחט שנמצא בבית הכנסת, ונדפס בספרים חמשה למהר"ץ דף שמ"ט ד"ה העיד]:

אב לחכמים. לשון זה במדרש תהלים סימן צ"ט. עיין שם, ובתנא דבי אליהו זוטא יש גירסא אב לחכמים ואב לנביאים. וע"ע בפירוש רבינו המחבר לאשמורת דאלול דף נ ע"א, ד"ה אב משוי:

דף פ"ט עמוד ב'

גלי עמיקתא וכו' והוא פסוק בדניאל, והעיין בפתח. וממילא המ"ם דגושה. ולאפוקי מהספרים שהעיין בשוא-פתח והמ"ם רפויה. ומצאתי הגהה בגליון עץ חיים שהוסיף בזה"ל, בתיגאן ובספרים מדוייקים ובירושל', ועיין ח"ה (חלק הדקדוק) ע"כ. ואולם בחלק הדקדוק שם (בדניאל ב' כ"ב) לא מצאתי מאומה, וצ"ע. עכ"פ בספר המוגה של בן אשר כתוב נמי הכי העיין בפתח והמ"ם דגושה:

דף צ"ד עמוד ב'

כי בשמחה תצאון. צ"ל תצאו בלא גו"ן כמו שהוא במקור בישעיה נ"ה י"ב. וכן הוא לנכון בכתי"י קדשו של רבינו המחבר, ובעוד תכאליל:

ובשם תומך תובלון. בכתי"ק אחר פיוט זה, המשיך כאן פסקת ההרים והגבעות דלקמן דף צ"ה. ובפיוטי מפי אל, הובאו שם בסוף הספר כתוספת, ולא נקבע להם מקום. ועכ"פ כאן אינו מקומם, כי הסיום ההרים והגבעות, שייך לפיוט זה שלפניו. וכן הוא בכל התכאליל, אלא שהם לא הזכירו פיוטי מפי אל כלל וכמו שביררתי בס"ד בבארות יצחק הלכות שמח"ת דף שע"ה ס"ק צ"ג, שעדיין לא היו נוהגים לאמרם. ויכולים להכניסו אחרי פיוט סימן טוב. ועכשיו מצאתי באחד התכאליל עם פירוש מהר"י ונה משנת במ"ג לשטרות, היתצ"ב ליצירה, שאחרי כל פזמוני שמח"ת וההרים והגבעות כתב בזה"ל, ובעד ד'אלך יקול מפי אל, והלילות, ומא אראד, ויקול ובנחה יאמר, וירד אלספר למקומו ע"כ [תרגומו, אחרי כן יאמר מפי אל, והלילות (ועיין לקמן ד"ה ואחר כך), ומה שירצה. ויאמר ובנחה יאמר, ויחזיר הספר למקומו]. הרי שכבר אז יש שנהגו לאמרו. ומבואר ג"כ שההוספות הניחו לבסוף ולא רצו לשנות הסדר הקדמון, שהן ז' פזמונים, אעפ"י שההרים והגבעות הוא סיום:

מפי אל וכו'. יש הרבה שינויים בתארים שבפיוט זה ממה שנדפס, בדפים שבסוף כתי"י קדשו של מהר"ץ (ונראה שאינם ממנו כמ"ש בבארות יצחק הלכות שמח"ת ס"ק צ"ג) ואלו הם,

אין אדיר כה' וכו' אין גדולה כתורה וכו' אין זהורה כתורה ואין תומדה כישראל וכו' ואין ישר כבן עמרם [תמורת ידיד בנדפס, ועיין מ"ש בס"ד במענה לשון על אגדתא דפסחא על תואר ידיד למשה רבינו ע"ה בפיוט אתה גאלת] וכו' ואין נאמן כבן עמרם וכו' ואין עוזרה כישראל וכו' אין שלם כה', ואין תנא כבן עמרם:

ואלו השינויים שבמפי אל הארוך, אין ברורה כתורה וכו' אין הגינה כתורה (ובגליון פירש הגונה), אין וְרִשְׁקָא כתורה (ובגליון פירש מרגלית), ואין וְאֵלָא כישראל (ובגליון פירש נאה לה) וכו', אין זהורה כתורה וכו', אין טירונא כתורה וכו', אין יחיד כה', אין כבודה כתורה וכו' ואין צודקה כישראל:

ואין הוברה כישראל. פירוש מלשון הוברי שמים (בגליון שם). וראיתי להרה"ג שלום יצחק הלוי זצ"ל בגליון עץ חיים שלו שפירש התיבות הקשות בפיוט זה וזה לשונו, הוברה, לשון הגיון ודבור: ורשכי, פי מין תכשיט חשוב. ערוך, ועי' רש"י בבא מציעא דף נ"א: ואלי, פי' שר ומושל, והוא מי שבידו לעשות דבר-מה. ערוך: טפסר, סופר, פקיד, מלאך: טרונא, לשון שררה. תרגום סרני, טורני: טוכסה לשון עריכה וסידור, ר"ל שהם יודעים אותה ובקיאים בה עכ"ל הרשי"ה:

דף צ"ד עמוד ב'

ואחר כך אומרין והללויה זמרי למלכך וכו'. בכתי"ק ליתא לתיבות אלו, וגם מה שנדפס לעיל דף פ"ו ע"ב בסיום אמונה יצרה והללויה זמרי וכו' לא נזכר, [רק אחרי מפי אל בדפים שבסוף כתי"ק כנזכר לעיל]. אך שם מפי אל הארוך לפני הקצר, לפיכך רשם הכותב והללויה זמרי אחרי מפי אל הקצר. וצ"ע ועי' מה שכתבתי לעיל ד"ה ובשם תומך בשם מהר"י ונה:

ברכה לרבים

לא נזכרה כלל בתכלאל של מהרי"ץ כפי מנהג עירו ע"ת צנעא שאין נוהגים לאמרה, אך בתכלאל כתי"י שנכתבו בשאר מחזות תימן, ובכללם התכלאל המפורסמים של מהרי" ונה, נמצאת. וכן ראיתה גם כן בקובץ כתי"י של מהרי" בשירי, הכולל כמה ענינים. ובתכלאל המיוחס למהר"ר ישראל מִשְׁתָּא שיצ"ל בצלום מדף רס"ח יש נוסח מקוצר ושונה מהרגיל. ואולי עיקר הנוסח הוא הארמי והיה קצר, והראייה נוסח יקום פורקן שאומרים האשכנזים בשבת אחר ההפטרה, ובמשך הדורות הוסיפו הרבה פסוקים. והמנהג שאומרה אחד מחשובי הקהל. ומקומה מיד אחר פיסקת ההרים והגבעות וכו' וכן מפורש בתכלאל, וכמו שכתבתי כבר בס"ד בבארות יצחק הלכות שמח"ת דף שמ"ט. (ואולם עכשיו ראיתי בתכלאל קטן כתי"י מלפני כמאה וחמישים שנה ואולי יותר, ששם כתב בסוף הפיוטים שקורין המפטיר וההפטרה, ה' הושיעה, ואח"כ אומר זה ה"מי שברך" והעתיק ברכה לרבים. ולא יכולתי להעתיק לשונו ממש. עכ"פ המובן שסידר ברכה לרבים תמורת מי שברך מלכא דעלמא הרגיל לקהל בשבתות וימים טובים, וזהו דבר נאה ומתקבל. אמנם מנהגינו הוא לומר תרוייהו, לפי שכל אחד עומד במקום אחר, ולא קרב זה אל זה). וכבר נדפסה כמה פעמים בלא ניקוד, ובסוף התכלאל עץ חיים מהדורת שנת ה'תשכ"ב עם ניקוד אבל בשיבושים רבים. ועכשיו בספר זה, (סדר הפזמונים לשמחת תורה מאת ה' אבירן יצחק הלוי גר"ו) נדפסה באופן מדויק מוגהת משבושי הניקוד והפסוקים כפי חולשת כוחי וכמסת הפנאי, הן על פי הרבה תכלאל כתי"י והן על פי המקראות עצמן. אמנם יש מקומות שיש שינוי מהנוסח שבמקראות כפי הנראה במכוון, ובהן לא שלחתי יד:

וגופא בריאה ונהורא יאי. יש נוסחאות וגופא בריאה וְנַחְשָׁא נהורא יאי, ומצאתי כתוב על זה בתכלאל מהרי" ונה העתק כתי"י זקיני מהרי" אלקאפח זצ"ל (ראב"ד בעיר רצאבה) בזה"ל, ונחשא וכו' פירש הערוך לשון צער ואבל הוא, ויש לו דומה בגמרא כי מנחמי להו הוו להו נחשא ע"כ. ובתכלאל מהרי"ו אחר משנת ה'ת"ה כתוב בזה"ל, לשון צער כדאיתא בסנהדרין [דף יט. יעויין שם. יב"ן] כי מנחמי לדידהו ונחשא להו. כלומר ויהיה להם צער. אף כאן ונחשא נהורא, כלומר והצער ייהפך לאור ע"כ. ומצאתי נוסחא אחרת ונחשא טבא ונהורא יאי. ופירושו וסימן טוב, לשון ניחוש, כמו בחולין דף צה: כל נחש שאינו כאליעזר עבד אברהם וכיונתן בן שאול, אינו נחש. ולשון כזה בבראשית רבה פרשה פ"ז אות ד' על פסוק ותשא אשת אדוניו, הנה טבא נחשא טבא. וכן באגדת אסתר פ"ז אות ז' דף ל"א ריש ע"ב, שפירא קרו ליה נחשא טבא ע"ש. וא"כ נראה שזוהי הגירסא הנכונה, ומתקבלת יותר כאן גם מצד הענין והסגנון. והניקוד וְנַחְשָׁא, מצאתי כן בכל הכתי"י שיש בהם תיבה זו חוץ ממהרי" בשירי שנקד וְנַחְשָׁא, וצ"ע שזהו כתרגום נחושת, ולא שייך כאן. [במהדורת ר"ש צאלח דף שע"ח, נדפס מה שהעתיק בזמנו מגליון עץ חיים שלי דברים מעורבבים בזה]:

זרעא די לא פטר ודי לא פסק מפתגמי אורייתא. פטר, כלומר יפטר למיתה (מהר"י ונדה). וצ"ע כי כבר אמר לעיל זרעא חיא וקיימא. אבל לענין פירושו לשון עזיבה ושילוח, כלוי שאינו עוזב דברי תורה, כמו בברכות דף לא. אל יפטר אדם מחבירו אלא מתוך דבר הלכה. ובגיטין דף סה: פטרה פרנסוה, וכיו"ב. והכוונה בדרך לא זו אף זו, לא רק שלא יעזבו ויניחו את התורה, אלא שאפילו לא יפסיקו מלהגות בה. [והנה בנוסח יקום פורקן שבסידורי האשכנזים הגז"ל, הגירסא, זרעא חיא וקיימא, זרעא די לא יפסוק ודי לא יבטול מפתגמי אורייתא, ולפי"ז לכאורה היה מקום להגיה כאן זרעא די לא בטל, תמורת פטר. אלא שאין בנו כח לשנות הגירסא המקובלת]:

מרבב'קיהון ועד זעיריהון. פי' מגדוליהם ועד קטניהם. ויש נוסחא מרבב'קניהון בתוספת גז"ן, והוא תרגום של "נשיאיהם" בפרשת קורח. ולפי הענין (שהוא מקביל ל"קטניהם") נראה יותר לכאורה כגירסא הראשונה:

יפרוק יתכון מגזירת מלכא וכו'. צ"ע לפי רומזו בפיסקא זו, ומזה יש לברר אימתי נתייסדה ברכה זו:

ויברך בכל אושטות ידכון. כ"ה הגירסא בכל בבי"ת בכל הנוסחאות, משום דנקט לשון תרגום הפסוק (דברים י"ב ז') בכל משלח ידכם ע"ש, אבל נראה שכאן ראוי להיות בלא בי"ת:

ועל זקוניכם וכו' ועל גבויכם וכו' ועל ילדיכם וכו'. צ"ע שלא קבעו ברכות לגשים כמו לכולם, דומיא דאמרינן במי שברך לקהל, הם ובניהם ונשיהם ותלמידיהם. מה גם שייחדו בפרוטרוט, זקנים ישישים גברים בחורים נערים בנים ילדים וקטנים. ועיין למהר"ץ בעץ חיים ח"א דף קנ"ב ע"ב שנתן טעם שלא הזכירו נשים בהכרות ראש חדש, כי מה שמבקשים אז רחמים על חכמי ישראל הוא משום שהם היו מקדשים את החדש, א"כ נשים מאן דכר שמייהו ע"ש, וזה לא שייך בכאן. ואפילו לגבי התם, מצאתי בס' יד נאמן דף ל"ה ע"ג שנתן טעם להנוהגים להזכירן גם שם, כי בשלומן יהיה גם לבעליהם הת"ח שלום, וכמ"ש ביבמות דף סג: כל השרוי בלא אשה שרוי בלא תורה, ואמרי' התם אין אדם מוצא קורת רוח אלא באשתו הראשונה. גם אם היא חולנית מוטלת על ערש דוי, בודאי היו טרדותיו מתרבים ותורתו מתמעטת וכו' ע"ש:

כי אז אָל שדי תתענג. בכל ההצתקים שלפני כן הוא באל"ף, אבל בפסוק שהוא באיוב כ"ב כ"ו על, וצ"ע: